

BİR İLİM OLARAK TASAVVUF

Prof. Dr. Abdulhakim YÜC

Giriş

Kültür ve medeniyetlere bariz vasıflarını kazandıran ve bu yolla bir kültürü başka bir kültürden ayırmamıza yardımcı olan bir takım temel unsurlar vardır. İslam kültür ve medeniyeti söz konusu olduğunda bu ayırıcı vasıf, şüphesiz **ilim**dir. İslam bir **ilim dinidir** ve meydana getirdiği medeniyet **ilim medeniyetidir**. Özellikle **klasik dönem** (XIII. yüzyılın sonuna kadar) için bu geçerli ve doğrudur.

Şüphesiz bilim her medeniyette vardır ve her medeniyet için önemlidir. Ama bu medeniyetlerde bilim, bütün boyutlarıyla hayatın her noktasına nüfuz etmiş görünmüyor. Oysa İslam'da el yıkamadan, ölmeye varıncaya kadar, her şey, bir **ilim ve kitap meselesi** haline gelmiştir. Kur'an-ı Kerim, peygamberlere ve onlar vasıtasıyla bütün insanlığa **ilim, kitap ve hikmetin** öğretildiğinden sık sık bahsederek, **vahiy** müessesesinin *İlahî bir mektep* olduğu hakikatini hatırlatır. İlim kelimesi ve ondan türeyen isim ve fiiller Kur'an'da yaklaşık 750 yerde geçmektedir. Çoğu kez epistemolojik bir anlam ifade eden hikmet, kitap gibi kelimeler; anlama, farkında olma, akletme vs. gibi terimler (ve bunlardan türeyen yüzlerce isim, sıfat ve fiil), yukarıda verilen sayının dışında kalmaktadır. Bir de kelimelerin zıtları düşünülürse, Kur'an'ın epistemolojik terimler örgüsünün ihata gücü tahmin edilebilir.

İşte İslam medeniyetini bir bilim medeniyeti haline getiren baş faktör, Kur'an'ın bu bilim görüşüdür. Bu görüş doğru ve tam olarak anlaşıldığı sürece müslümanlar, insanlık tarihinin medenîleştirici gücü olmuşlar, yanlış ve eksik anlaşıldığı zaman ise, müslümanın fikir ve fiili darmadağınık, onun **mücessem vahdet** demek olan hayatı alt üst olmuştur.

Kur'an'ın bilim ve hikmet telakkisi, ilk tatbik sahasını elbette, Hz. Peygamber'in hayatında bulmuştur. Müslümanlar bu Yüce insanın zuhurundan önceki dönemi **cahiliye devri** olarak vasıflandırmakla, Kur'an'ın beşer tarihinde başlattığı yeni döneme de **adını** vermiş oluyorlardı. İlim ve hikmetle gerçekleştirilmiş **Saadet Asrı'nın** banisi Yüce Peygamber'in bilim telakkisini görebilmek için, elimizdeki hadis külliyatına bir göz atmak kâfidir. Başta **kütüb-ü sitte** olmak üzere, hemen her hadis mecmuasında yer alan müstakil **kitabı'l bilim**'ler vardır.

Yine hemen bütün *kelâm* kitapları, epistemoloji konusunu, yani bilginin kaynağı ve değeri problemini ön planda tutmakta ve bütün kelâmî meseleleri epistemolojik bir zeminde tartışmaktadır.

Eğer *tasavvufu* bir tek kelime ile anlatmaya çalışmak durumunda kalsaydık, ilim kelimesinin çok kere eş anlamlısı olan **marifet** kelimesini kullanırdık. Muamalat sahasında ilmin yer ve önemini görmek için bu sahanın disiplinli bir etüdü demek olan *fıkıh* kelimesinin Tabiûn devrinden itibaren kazandığı anlamı hatırlamak kâfidir. *Felsefe* ise, müslüman filozofların gözünde bir **ilmu'l- ulûm**'dur; yani bilgi objesi olma vasfını kazanmış her şeyin bütünlük içinde ele alındığı bir sahadır.

Bu söylediklerimiz, ilim kavramı ile ilgili -tabir yerinede ise- **coğrafyanın** kaba çizgilerinden sadece bir kısmını teşkil etmektedir. Ama bu bile **İslam medeniyeti bir ilim medeniyetidir** hükmünün teyidi için yeterlidir. Bilmiyorum ki, yeryüzünde, ilim talebini, dinin merkezî kategorisi olan **farz** terimiyle (ama farz-ı 'ayn, ama farz-ı kifaye) açıklayan başka bir kültür var mıdır?¹

İşte ilme bu derece önem veren İslam medeniyeti, Mekke ve Medine'de doğup dört bir yana yayıldı. Önceleri yakın çevredeki düşüncelerle ilgilenmeye başladı, giderek âleme bütünüyle yöneldi. Burada çıkış noktası daima, **Kur'an** ve Hz. Peygamber'in **sünneti** oldu. Bu iki kaynak üzerinde düşünüldü ve hakikat, öncelikle onlardan çıkarılmaya çalışıldı.

Bu yönden bakıldığında İslam düşünce/ilim hayatı, Kur'an'ın anlaşılıp yorumlanması gayretinden başka bir şey olarak görünmemektedir. Nitekim ondaki amelî hükümler *Fıkıh* ve *Hukuk*, onun metafiziği belirleyen İlahî bir kitap olarak anlaşılmasından *Kelâm* ve bir dereceye kadar *Felsefe*, uhrevî bir kaynak diye değerlendirilme-sinden *zühd*, *ahlak* ilmi ve *Tasavvuf* ve nihayet İlahî bir lisan olarak anlamaktan da *Dil* ve *Tefsir*; keza sünnetin bir bütün olarak ortaya konması çabalarından *Hadis* ilimlerinin doğduğunu ve yine İslam dünyasında talî derecedeki görüş, ilim ve sanatların, başka kültür ve düşüncelerin kendisine uygun gelen katkılarını da alarak, bu asılların dallanıp budaklanmasından oluştuğunu söylemek mümkündür.

Konumuz olan tasavvufun, diğer İslamî ilimler gibi, ilmî bir disiplin olup olmadığını tartışmadan önce, ilmin ne olduğu konusuna değinmek gerekir.

İlim Nedir?

Birçok İslam âlimi, hem ilmi tarif etmiş hem de ilim tasnifleri yapmıştır. Değişik ilimlerle olan yakın irtibatından ötürü, **Gazalî**'nin ilmi nasıl tarif ettiğine bakmak istiyoruz. Gazalî, kendinden önce, özellikle kelimcilerin yaptığı ilim tariflerini ele alarak tahlil eder ve tenkitlerini sıralar.

Görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür: "**İlim marifettir**" şeklinde yaygın olan tarif, lafzî bir tariftir. Burada ilim, aynı anlamda başka bir terimle tarif edilmiştir. "**İlim**

¹. M. Aydın, **İslam'a Göre İlim**, 1-2, D.E.Ü. İlahiyat F. Dergisi, s. III.

ma'lumu olduğu gibi bilmektir" tarifinde ise, sözü uzatma, tekrar ve gereksiz sözler vardır. "**İlim kendisiyle bilinen ve insanın onunla alim olduğu şeydir**" şeklinde yapılan tarif de gayeyi tam anlatamamaktadır. "**İlim öyle bir şeydir ki, onunla muttasıf olan, yaptığı şeylerden emin olur**" tarifinde her ne kadar ilmin gerektirdiği şartlardan biri varsa da yeterli değildir. "**İlim, bir şeye olduğu gibi inanmaktır**" şeklindeki tarifte, anlamı çok geniş olan ilim özelleştirilmiş ve ilimle inanç bir birine karıştırılmıştır.²

Kendinden önce yapılan ilim tariflerini bu şekilde bir tenkide tabi tuttuktan sonra kendi görüşünü ortaya koyan Gazalî, ilmin müşterek bir isim olduğunu ve çok çeşitli şekillerde tarif edilebileceğini, bu sebeple tam ve kesin bir ilim tarifinin güç olduğunu söyler. Bu güçlüğe rağmen kısaca, "Aklın, eşyanın hakikatini ve şekillerini alması" daha kısa bir ifadeyle "**Eşyayı olduğu gibi bilmek ve tanımak**" şeklinde bir tarifi olabileceğini belirtir.³

Günümüzde yapılan ilim tarifleri de Gazalî'nin tarifinden pek farklı sayılmaz. Bir tanesini vermekle yetiniyoruz: "İlim, insan ruhunun tek başına veya bir bütün olarak eşyanın hakikatini ve çeşitlerini, niteliği, niceliği, mahiyeti, cevheri ve özüyle, maddeden mücerret olarak tasavvur etmesinin neticesinde, hafızalarda ve değişik yerlerde kaydedilen şeydir. Bir başka açıdan ilim, kâinatta tecelli eden gelen nizam ve ilahî isimlerin ayineleri olarak, değişik şekillerde tecelli eden şeylerin birbiriyle olan münasebetlerini idrakten ve bu idraklerin tasnifi ve bir araya getirilmesinden ibarettir."⁴

Bu şekilde tarif edilen ilmin, İslam âlimleri tarafından yapılan çeşitli tasnifleri bulunmaktadır. Bu tasnif bir hiyerarşiye dayanır ve bu sıra yüz yıllarca Müslümanların eğitim düzeninin temelini oluşturmuş, çerçevesini çizmiştir. İlimlerin birliği bu süre boyunca, başta gelen en önemli ilke olmuş, değişik ilimler bu ilkelerin ışığında öğretilmiştir. Bu tartışılmaz ilkedен hareketle, bütün ilimler aynı ağacın dalları gibi düşünülmüş, her dalın, ağacın yapısıyla uyum içinde, kendi yapraklarını yeşertip kendi meyvelerini olgunlaştıracağı kabul edilmiştir. Bir ağaç dalı nasıl sonsuza kadar büyüyemezse, bir ilim dalı da belirli bir sınırı aşmaya çalışmamalıdır. Orta çağ müslüman müellifleri, belirli bir bilgi dalını, kendi sınırlarını aşması için zorlamayı, böylece eşyadaki uyumu ve orantıyı bozmayı, faydasız ve hatta meşru olmayan bir etkinlik saymışlardır. Müslüman ilim adamları, ilimler arasındaki orantıyı ve sırayı korumanın aracı olarak gördükleri sınıflandırmayı işte bu yüzden önemsemişlerdir. Bu yolla her ilim dalının bir bütün olarak bilgi şemasındaki yeri ve hedefi sürekli göz önünde tutulmuştur.

Müslümanlar arasında ilimleri sınıflandırma girişimleri daha üçüncü/dokuzuncu yüz yılda Kindî ile başlamış, o tarihten itibaren artarak sürmüştür. Farabî, İbn Sina,

².Gazalî, **Mustasfa**, I, 24; Gazalî, **İhya**, I, 28.

³.ag. eserler aynı yerler.

⁴.S. Uzunoğlu, **İlim ve Bilim**, 23.

İhvan-ı Safa, Gazalî, Razî, İbn Haldun başta olmak üzere, birçok ilim adamı eserlerinde, ilimleri sınıflandırmaya yer vermişlerdir. Çeşitli ilimler geliştikçe, ilimlerin sınıflandırılması ve ilimlerin tek tek tanımlanması için ayrıca eserler yazma geleneği de hız kazanmıştır. Razî, daha altınca asırda, *altmış ilmi* ele alarak tanımlamıştır. Daha sonra Taşköprüzade'nin **Miftahu's- saade ve misbahu's- siyade**'si, Katip Çelebî'nin **Keşfu'z- zunûn**'u ve İbn Haldun'un **Mukaddimesi** ile ilimlerin tanım ve sınıflandırılması adeta zirveleşmiştir. Yapılan ilk sınıflandırmalarda olmazsa bile, uzun bir zaman geçmeden tasavvufun da bir İslamî ilim olduğu belirtilmiştir. Hicrî beşinci asırda yaşayan Gazalî, **Munkiz**'inde bu ilim ve metodundan övücü bir şekilde söz eder.⁵

Tasavvuf ilmi, yapısı gereği uzun süre gizli kalmış, ayrıca ilk dönemlerde, nisbeten fıkıh içinde veya ahlak ve zühd adıyla ele alınmıştır. Bundan ötürü, yapılan ilk ilim tasniflerinde tasavvuf adıyla şayet yer almamışsa, bu durum garipsenmemelidir.

İslamî İlimlerin Ortaya Çıkışı

Bilindiği gibi, İslam'ın ilk dönemlerinde şer'î hükümler nesilden nesile aktararak öğreniliyordu. Bu noktada itikad, ibadet ve muamelat arasında fark yoktu. Ancak çok geçmeden müslümanlar dinî konuları tartışmaya ve ilim halinde öğretmeye başladılar. İlmî usûllere göre araştırmalar yapıp bunları kitaplara geçirdiler. İlk ele alınan konular şer'î meseleler yani **fıkıh** ilminin konusu olan hususlar oldu. Öyle ki, bir çok müslüman bu ilimle uğraşmayı en önemli dinî vecibelerden saymaya başladı. Bu yaklaşım tarzı, ictihadın zirveleşmesine neden oldu.⁶

Hadis ilmi de H. III. asrın sonunda bütün konularıyla teşekkül etmişti. Her ne kadar bu konuları içine alan kitapların te'lifi bir müddet gecikmişse de, usûl ve kaidelerin, tabir ve tariflerin birinci asrın sonundan itibaren hadis imamları arasında kullanılması, ikinci asırda ise, hiç bir kayda tabi olmaksızın münakaşa edilmesi, bu ilmin hayli erken bir devirde teşekkül ettiğini gösterir. Zaten en mükemmel hadis mecmualarının **altın çağ** diye tavsif edilen üçüncü asırda tasnif edilmesi de, bunun bir başka delilini teşkil eder. Zira, bir ilmin usûl ve kaideleri belirlenmeden o usûl ve kaidelere uygun mükemmel eserler tasnif edilmesi, mümkün değildir.⁷

Tefsir, kelâm ve tasavvuf gibi, diğer İslamî ilimlerin gelişimi için de yaklaşık ifadeler kullanmak mümkündür.⁸

Tasavvuf İlminin Ortaya Çıkışı

⁵.**Munkiz**'in yanı sıra bk. **İhya**, I, 39.

⁶.Afifî, **Sevretu'r- Ruhkiye**, 111; M. Hilmî, **Hayatu'r- Ruhkiye**, 94.

⁷.T. Koçyiğit, **Hadis Tarihi**, 3.

⁸.Sahmaranî, **et-Tasavvuf**, 45; Ö.Ferruh, **et-Tasavvuf fi'l- İslam**, 29; İ.Medkûr, **Fi'l- Felsefeti'l- İslamî**, II, 134; M. Kara, **Tekke ve Zaviyeler**, 13 vd.

İbn Haldun (808/1405), tasavvuf ilminin çıkış ve gelişimi konusunda şunları söyler: "Bu ilim İslam'da sonradan ortaya çıkan şer'î ilimlerdenidir. Aslı şudur: Sûfîler taifesince tutulan yol, bir hidayet ve hak tarik olmak üzere, öteden beri ümmetin selefleri ve büyükleri olan sahebe, tabiûn ve bunlardan sonra gelenler tarafından takip edilegelmişti. İbadet üzerinde önemle durmak (masivadan alakayı kesip) tamamiyle Allah'a yönelmek, dünyanın alâyişinden ve zinetinden yüz çevirmek, halk çoğunluğunun yöneldiği (maddî) lezzet, mal ve mevki hususunda zahid (ve isteksiz) olmak, halktan ayrılarak ibadet için halvete çekilmek bu yolun esasını teşkil etmekte idi. **Sahabe** ve **selefte** umumî olan hal, bu idi.

Zühd mezhebini (yolunu) benimsemek, halktan ayrılmak (halvet) ve kendini ibadete vermek, söz konusu zümrenin **özelliği** haline gelince, bir takım **vecd** hallerini idrak etmek de onların hususiyeti haline geldi... Yaptıkları bütün işlerin ve aştıkları makamların kökü, itaat ve ihlâstır. (Yani iman, ibadet ve ihlasın sonucu ve meyvesi olmak üzere bir takım manevî haller ve vasıflar hasıl olur.)

İlimler tedvin edildiği ve âlimler fıkıh, fıkıh usûlü, kelam, tefsir ve diğer konulara dair eserler yazdıkları zaman bu yolun ehli olan zevat da kendi tariklerine (yollarına) ait eserler yazdılar... Bu sûretle tasavvuf, İslam'da müdevven bir ilim (sistemik bir disiplin) haline geldi. Hâlbuki daha evvel sadece bir ibadet (ve amel) yolu olup ona dair olan hükümler, bu yolun adamlarından sözlü olarak alınıyordu. Nitekim tefsir, hadis, fıkıh, fıkıh usûlü vb. yazı ile tesbit edilerek tedvin edilen diğer ilimlerde de bu durum söz konusu olmuştur.

II/VIII. asırda ve daha sonra dünyaya yönelme hususu yaygınlaşıp halk dünyaya dalma haline kayınca, kendilerini ibadete verenlere **sûfî** ve **mütasavvıf** ismi tahsis edildi.

Tasavvuf İlminin Kapsamı Ve Bölümleri

Kısa zamanda diğer İslamî ilimler gibi konusu, metodu, önderleri, kitapları ve mektepleri olan, kısacası beş başı mamur bir disiplin haline gelen tasavvuf, **pratik** (amel) ve **teorik** (ilim) olmak üzere iki temel bölüme (yön) ayrılır. Ancak bu iki yön iç içe girmiş bir **birlik** arz ederler. Tasavvufun pratiği (amelî yönü) ilimsiz, ilmi de amelsiz olmaz ve elde edilemez. Aslında ilmin kendisi amel etmeye işaret eder, ilim ve amel birbirini gerektirir.⁹ **Cüneyd** (297/909), "ilimle, eğitim sırasında amel edilmezse bereketi kaçar gider." der.¹⁰ Zahid ve sûfîler, ilimle amel etmenin doğuracağı bu bereketlerle, bilmediklerine ulaşmayı umarlar. Bu konuda Hz. Peygamber şöyle buyuruyor: "*Bildiğiyle amel eden Allah bilmediğine varis kılar.*"¹¹ Diğer bir rivayet de şöyledir: "*Allah için kırk gün ihlâsla ibadet eden hiç bir kul yoktur ki, hikmet kaynakları kalbinden*

⁹.Münavî, **Feyzu'l- Kadir**, II, 134.

¹⁰.İsfahanî, **Hilye**, X, 269.

¹¹.Aclunî, **Keşfu'l- Hafa**, II, 265.

diline çıkmasın."¹² Aynı konuda **İbn Sadan** şöyle der: "**Rivayet** ilmiyle amel eden **dirayet** ilmine varis olur. Dirayet ilmiyle amel eden **riayet** ilmine varis olur. Riayet ilmiyle amel eden de hak yoluna hidayet edilir."¹³ Bu şekilde ilham ve mükâşefe ile hasıl olan bilginin kaynağına da işaret edilmek istenir. Bu ilim, ibadet ve riyazetle ruhun tasfiyesi sonucu Allah'ın verdiği bir ilimdir.

Taşköprüzâde, meşhur eseri *Miftahu's- saade*'nin üçüncü cildini bütünüyle **hudûrî** [huzûrî] adını verdiği ve tasavvufa konu olabilecek ilimlere ayırmıştır. Girişinde şu sözlere yer vermektedir: "Bu ilmi elde etmenin yolu **tasfiye**dir. Tasfiye yolu ikiye ayrılır: 1.Nefsi, riyazet ve mücahede ile alışkanlıklarından alıkoyarak gidilen yol ki, bu yolla elde edilen ilme **ilm-i batın** denir. 2.Ruhun, tasfiyeden sonra, kudsî ruh alemine olan aşkından ötürü, ona müşahede ve tahakkuk yoluyla bir ilim hasıl olur ki, buna da mükâşefe ilmi adı verilir. Bu iki ilim arasındaki fark ancak bir misalle anlaşılabilir. Batınî ilim, cilalanmış bir aynaya, karşısında bulunan bir ışık kaynağından ışığın yansımaya benzer. Mükâşefe ilmi ise, ışık kaynağını da taşıyan cilalanmış bir aynaya benzer. Böylece ışığın kaynağına varmış olur. İkinci ilmin, birinci ilmin semeresi olduğunu da belirtmeliyiz.¹⁴

Dolayısıyla tasavvufun ilim yönünü de ikiye ayırmak gerekir: 1.Tasavvufa has olan ve onun metotlarıyla elde edilen **mükâşefe** ve **marifet**, .. 2. Diğer İslamî ilimlerle aynı özellikleri taşıyan **batın fıkhi** veya **tasavvufî ilim**. Biz bu çalışmamızda, diğer İslamî ilimlerle aynı özellikleri taşıyan ve bir yönüyle aynı metotlarla tahsil edilen tasavvuf ilminden söz etmek istiyoruz.

Tasavvuf İlmî Veya Batın Fıkhi

Nasıl ki, fıkıh âlimleri Kur'an ve Hadis'ten yararlanarak konularıyla ilgili usûl ve kitaplar yazdılarsa, tasavvufçular da kendi görüşlerine ayet ve hadisler delil getirerek kitaplar ve yollar oluşturdular. Neticede özel konusu, hedefi, metodu ve istihlaları olan Tasavvuf ilmi sistemleşti ve bu konuda bir çok kitap yazıldı.¹⁵

Tasavvuf, **marifet** konusunu da ele aldığından, bu noktada kelâm ilmine yakındır. Çünkü metodu ayrı bile olsa, kelâm ilmi gibi, Allah'ı, sıfatlarını, melekleri, vb. itikadî konuları ele alır. İncelemeye çalıştığımız yönü itibariyle de fıkıh ilmine yakındır. Onun için biz de, daha çok fıkıh ilmi ile kıyaslayarak, konuyu aydınlatmaya çalışacağız.

¹².İbn Kuteybe, **Uyûnu'l- Ahbar**, II, 115.

¹³.İsfahanî, **Hilye**, X, 377.

¹⁴.Taşköprüzade, **Miftahu's- Saade**, III, 6.

¹⁵.M. Hilmi, **Hayatu'r- Ruhiyye**, 94. krş. Nicholson, **Fi't- Tasavvifi'l- İslamî**, 19; Ö. R. Doğrul, **İslamiyet'in Geliştirdiği Tasavvuf**, 4.

Fıkıh, şer'î-amelî hükümleri, tafsilî delillerine dayanarak bilmektir. Buna göre fıkıh ilminin konusu iki kısımdan ibarettir:

1. *Şer'î amelî hükümleri bilmek*. Dolayısıyla, Allah'ın birliğini, peygamberlerin gönderilişini ve Allah'tan aldıklarını tebliğ etmeleri gerektiğini, ahiret günü ve bu günle ilgili şeyleri bilmek gibi **itikadî** hükümler, fıkıhın terim anlamına dâhil değildir.

2. *Her hükmün tafsilî delillerini bilmek*. Meselâ, "içkinin azı da haramdır çoğu da haramdır" deyince buna dair kitap ve (sünnetten) bir delil zikretmek gerekir. Demek ki, fıkıh ilminin konusu, helal, haram, mekruh ve vacip olma yönünden insanların işlerine (ef'al) ait hükümler ve bunların dayandığı konulardır.¹⁶

Fıkıhın temel kaynakları Kur'an ve Sünnettir. Bu iki kaynakta yer alan ve mükelleflerin fiillerine terettüp eden hususları tesbit edip gerekli incelemeleri yapmanın, fıkıh ilminin konusu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, fıkıh ilminin söz konusu ettiği amellerin zahiri ahkâmının yanı sıra, bu zahirî ahkâmdan daha az önemli olmayan bir de batınî, kalb ve niyete ait yönleri vardır ki, fıkıh ilmi bunlarla pek ilgilenmez. İşte bu noktada tasavvuf devreye girmekte ve **zahirî fıkıhın** yanı başında, **batınî fıkıh** adıyla yer almaktadır.

Meselâ, namazın huşu ve ihlâsla, riyadan uzak bir şekilde kılınması bir batınî farzdır ve önemi zahiri farzlardan geri değildir. Çünkü, "**Namaz her türlü kötülükten alıkoyar**" (Ankebût, 29/45) ayetinin sırrının tecelli etmesi, namazın zahirî farzlardan başka batınî farzlarının da yerine getirilmesine bağlıdır. Nitekim "**Namazlarını huşu ile kılan mu'minler kurtuluşa erdi.**" (Mü'minûn, 23/1-2) ayeti buna işaret etmektedir.

Zekatın bizzat kendisi temizlemek anlamındadır. Hem malı hem de sahibindeki cimrilik duygusunu silmektedir. Cihad konusunda ise, Allah'ın "**Nefislerinizle cihad ediniz**" (Tevbe, 9/41) nevinden ayetleri, bizzat canlarınızla cihada katılınız anlamına olduğu gibi, "nefislerinize karşı da cihad ediniz," şeklinde de düşünülebilir. Çünkü nefisine karşı koyma engelini aşamayan, yani kendisiyle kavgasını bitiremeyen kimse, cihada katılamaz. Bu yüzden mutasavvıflar, nefis ile cihadi, mücahedenin bir parçası saymışlardır.¹⁷ Diğer ibadetlerde de bu tür yaklaşım ve batınî şartlar söz konusudur. Bu noktada fıkıh ilmini tamamlayan disiplin şüphesiz tasavvuftur.

Ancak onun görevi bununla kalmamaktadır. İhlâsı öğretmek ve yolunu göstermek gibi fıkıh ilminin söz konusu etmediği konuları da ele almaktadır. Aslında fıkıh ilmine bağlılık kabiliyetini geliştiren de bu ilimdir. Onun için müridler **ahkâmda fanî olmaktan**

¹⁶.M. Ebu Zehra, **Fıkıh Usûlü**, 13.

¹⁷.H.K.Yılmaz, **Kur'an ve Sünnette Tasavvuf**, 36-37. (Tanımı, Kaynakları ve Tesirleriyle Tasavvuf içinde.)

söz etmektedirler. Nitekim Cenab-ı Hakk'ı tam tanıma zevkinin neticesi, O'nun koyduğu hükümlere tam bağlılıktır.¹⁸

Nedvî de konuyu şöyle dile getiriyor: "Kur'an ve hadisten istifadeyle bize aktarılan şeyler iki kısma ayrılır:

Biri, heyet ve ef'alden, daha açığı duyulara hitap eden iş ve hareketlerden ibarettir. Namazdaki hal ve hareketler, bir çok ahkam ve menasik bunlardandır. Bunları rivayet ve tedvin yönünden **hadis**, istinbat ve istihraç yönünden de **fıkıh** tekeffül etmiştir. Mühaddis ve fakihler bu işi gereğine uygun yerine getirmişlerdir.

İkinci kısım ise, yukarıdaki fiil ve hey'etlerin edası sırasında onlarla beraber bulunması icab eden bir takım batınî keyfiyetlerdir. Hz. Peygamber bunlara, kıyamda ve kuudda, dua ve zikir halinde, emredici ve nehyedici durumunda, evinin içinde ve cihad meydanında devamlı uymuştur. Bunlar ihlas, sabır, tevekkül, zühd, gönül zenginliği, sehavet, huşu', tazarru, ahireti dünyaya tercih, edep ve hayâ, duada hisedilen derûnî samimiyet, likaulaha duyulan şevk vb. keyfiyetlerdir. Bunlar imanî ahlak ve batınî keyfiyettendir.

Bu unvan kapsamına, müstakil bir ilim, başlı başına bir fıkıh olabilecek bir çok adap ve erkân, cüz'î ve tafsilî hüküm girmektedir. Eğer birinci kısmının şerh, izah ve tafsilatını ve buna delalet eden tahsil yollarını tekeffül eden ilme **zahirî fıkıh** denirse, bu batınî keyfiyetin şerhini ve ona ulaşan yolları gösteren ilme de **batınî fıkıh** denilmelidir."¹⁹

Hasan-ı Basrî (110/729) şöyle der: "İlim ikidir. Biri kalptedir, işte bu faydalı ilimdir. Biri lisan üzerindedir. Bu âdemoğluna karşı Allah'ın hüccetidir."²⁰ Bu taksimat **Ebu Yezid el-Bistamî**'de şu şekli alacaktır: "İlim ikidir. Zahir ilim, batın ilim. Zahir ilim, Allah'ın mahlûkatı üzerindeki (aleyhindeki) hüccetidir. Batın ilim ise, işte o faydalı ilimdir."²¹ H.303'te vefat eden Bağdatlı **Ruveym**, bu ayrımı aynen aktararak, tasavvufun özüne işaret etmiştir.²² Hasana-ı Basrî'nin *fakih* tarifi de dikkat çekicidir: "Fakih dediğin, dünyaya karşı isteksiz, ahiret hususunda arzulu, dinin emrine itina eden, Rabb'inin ibadetine devamdan geri kalmayan kimsedir."²³ **Muhasibî** (243/867) ise şu görüşü beyan ediyor: "Allah'tan kork ve fetvaları bilmekle ilim iddiasında bulunma. Çünkü ilim, ancak ilim billahtir."²⁴

¹⁸.ag. 28.

¹⁹.Nedvî, **Tasavvuf ve Hayat**, 11-12.

²⁰.Dârîmî, **Mukaddime**, 34.

²¹.İ. H. el-Heytemî, **Fetava el- Hadisiyye**, 312.

²².bk. Kuşeyrî, **Risale**, 20-21; İbnu'l-Cevzî, **Telbis**, 163, Afifî, **Sevretu'r- Ruhiyye**, 114.

²³.Dârîmî. **Mukaddime**, 29; İ. Hanbel, **Zühd**, 267.

²⁴.Muhasibî, **Kitabu'l- İlim**, 33.

Batınî fıkıh üzerinde hassasiyetle duran tasavvuf ehlinde, bir ikisinin düşüncelerini, özetleyerek kaydetmek istiyoruz

Muhasibî (243/867): "İlim üç çeşittir:

Birincisi, helâl ve haramı bilmektir. Bu ilim dünyaya ilişkin zahir ilmidir. Allah, dünyayı adalet üzere tesis etmiştir. Zira dünya, insanların ebedî hayat hazırlandıkları bir yerdir. Bunu anlayan ilim sahibi olur.

İkincisi, ahirete ilişkin ilimdir. Batınî özelliğe sahip olan bu ilmin bazı unsurlarını şöyle sıralamak mümkündür: Vera', takvâ, zühd, sabır, rıza, kanaat, tevekkül, tefvîz, yakîn, nefis muhasebesi, niyet, ihsan, hüsn-ü zan, iyi ahlak, sıdk, ihlas... Bunlar helâllerdendir. Diğer kısmı ise haramlardandır: Fakirlik korkusu, kadere isyan, kibir, hased, aldatma, makam hırsı, övülme arzusu, dünya hayatına düşkünlük, düşmanlık, buğz, cimrilik, zenginleri övme, fakirlerle alay etme, Hak'tan yüz çevirme, fayda vermeyen şeyle ilgilenme, çok ve gereksiz konuşma, faydasız şeylere bakma, çok yeme, yapmadığı şeyle övünme, nimeti unutma, kalpte hüznün olmaması, hevâyâ boyun eğme, tûl-i emel, ele geçen dünyalık ile sevinme veya yitirilmesiyle üzülme... Bu ilimden iyi veya kötü müstağni değildir. Bu ilimden gafil olan hevâsına mağlup olmuş demektir. Artık o kimseye fesadın nereden geleceği bilinmez.

Üçüncüsü ise, Allah'ı ve O'nun mahlukatı hakkındaki hüküm ve tedbirini bilmektir. Bu ilim sonu olmayan bir denize benzer.²⁵

Serrac (378/988): Tasavvufçuların nazarında fıkıh hem zahirî hem de batınî ilmi ihtiva eder. Ancak hal ve makamlardan söz eden fıkıh, boşama ve kısıstan söz eden fıkıhtan daha az önemli değildir. "Çünkü" diyor Serrac, "zahiri hükümlere çok nadir ihtiyaç olmaktadır. Böyle bir ihtiyaç anında da her hangi bir fakih taklid edilerek mesele halledilir. Fakat hal makam, mücahede, tezkiye ve benzeri hususlara her mü'min her zaman muhtaçtır; herkesin bunları bilmesi icab etmektedir. Doğruluk, ihlâs, zikir, gafletten uzak durmak vb. bunlardandır. ... Nefis hallerini bilmek herkese **farz-ı ayındır**. Gerçek fıkıh da budur. Ancak, bid'atlara ve yanlışlıklara düşmemek için fıkıhçılara da muhtacız."²⁶

Gazalî (505/1111): "Evladım! Sana söyleyeceğim şu sözlere dikkat et! Meselâ, "bir hafta sonra padişah seni ziyarete gelecek" denilse, eminim, o andan itibaren, sadece padişahın gözüne çarpacak, üst baş, evin sergileri vb. her yer ve her şeyi, yapabildiğin en güzel şekliyle düzeltmekle uğraşırısın. Sen anlayışlı bir insan olduğun için, az söz yeterlidir. Hz. Peygamber şöyle buyuruyor: "*Allah, dış görünüş ve işlerinize değil, kalp ve niyetlerinize bakar*"²⁷ Eğer bu konuları ele alan kalp ilimlerinin ilmini öğrenmek

²⁵ Muhâsibî, *Kitabu'l-İlim*, Tunus, 1975, 43.

²⁶ Serrac, *Luma'*, 17-18.

²⁷ *Müslim*, Birr. 33; *Müsned*, II, 285, 539; *İbn Mace*, Zühd, 9.

istiyorsan İhya ve benzeri kitaplarıma bak. Bu ilim **farz-ı ayındır**. Diğerleri ise farz-ı kifayedir."²⁸

Gazalî, kendi döneminde bu ilmin ihmal edildiğinden de şöyle yakınıyor: "Amellerin afetlerini bilip araştıran gerçek fıkıh ilmi, bu asırlarda yok olmuştur. İnsanlar bu amelleri ve bu ilmi terk etti ve insanların, davalarda aralarını bulmak için bir ilim ortaya koydu ve buna fıkıh adını verdiler de din fikhını ilimlerinin arasından çıkardılar. Aslında, huzur içinde din fikhıyla meşgul olabilmek için kurulan, dünya fikhıyla uğraştılar da din fikhını attılar. Bu suretle dünya fikhı din fikhının yerini alıverdi. (Araç, hedefin yerine geçti)"²⁹

Bu tür yakınmalar birçok tasavvuf âliminde görülmektedir. Onların nazarında fıkıhçılar, dinî ahkâmı, şekillerden ibaret, ruhsuz hareketlere çevirmişlerdir. Bu hareketler her ne kadar akli doyuruyorsa da, insanın birçok manevî lâtifesine hitap etmemektedir. Dolayısıyla dış organlara hitap eden bu şekil ve hareketlerin, kalp ve diğer latifelere hitap edecek şekilde batınî bir değerlendirmeye tabi tutulmaları icap etmektedir.³⁰

Birgivî (981/1573): Bil ki, şer'î hükümler iki kısma ayrılır: 1. Zahirle ilgili olanlar, 2. Batın, yani kalple ilgili olanlar. Bunların da her birisi, yapılması gerekenler ve terk edilmesi gerekenler şeklinde ikiye ayrılıyor. Bu duruma göre şer'î hükümler dörde ayrılmış oluyor: 1. Zahirî emirleri yerine getirmekle ilgili hükümler, 2. Zahirî nehiylerden kaçınmakla ilgili hükümler, 3. Tevbe, havf, şükür gibi, batınî (kalbî) emirlerle ilgili hükümler, 4. Riya, kibir, ucup gibi, batınî (kalbî) nehiylerle ilgili hükümler.

Bu hükümlerin tümünün gerekliliği (vücubiyeti) şer'î delillerle sabittir. Kim, bu dört hükümden birine mühalefet ederse, Allah'a isyan etmiş ve azabı hak etmiştir. Çünkü Allah şöyle buyuruyor: "**Günahın açığını da gizlisini de bırakın! Çünkü günah işleyenler, yaptıklarının cezasını mutlaka çekeceklerdir.**" (En'am, 6/120)"³¹

Said Havva: "Şüphesiz, **nefis tezkiyesi** tasavvufun ana meselelerindedir. Hatta bu ilmin neredeyse bir sembolü haline gelmiştir. Ne var ki, mutasavvıflar zümresi dışında bu mesele hemen hemen ihmal edilmiş gibidir. Hâlbuki peygamberlerin gönderilmelerinin temel gayelerinden biri de, nefis tezkiyesidir. Cenab-ı Hakk şöyle buyuruyor: "**Nitekim kendi içinizden, size ayetlerimizi okuyan, sizi temizleyen, size kitap ve hikmeti ve bilmediklerinizi öğreten bir Resûl gönderdik.**" (Bakara, 2/151) Bu nefis tezkiyesi bir müzekkiye (tezkiye edene) muhtaçtır. Sahibi tarafından da mücahedeye ihtiyaç gösterir. Bu da ilim gerektirir. Nefsin kemalât ve noksanlıklarını, bu

²⁸.Gazalî, **Eyyühe'l- Veled**, 148.

²⁹.Gazalî, **İhya**, IV, 368.

³⁰.Kuşeyrî, **Risale**, 20; İbnu'l- Cevzî, **Telbis**, 163.

³¹.Birgivî, **Mihaku's- Sûfiyye**, 15.

kemalâtları gerçekleştirmenin ve noksanlıklardan kurtulmanın yollarını bilmeyi gerektirir. Bütün bunlar tasavvuf ilminin ana meseleleridir."³²

Kısacası dinin belirli emirlerini yerine getirmek, yasakladığı şeylerden uzak durmak, elbette, inanılan dinden zevk ve ilham almanın ilk ve kaçınılmaz şartıdır. Ancak, bununla yetinmek kitlenin ve sistemin selametine kafi gelse de insanın ruhî derinliklerinden fıskıran ulvî arzuları doyurmaya yetmez. Kuralların genel çerçevesinin ötesinde ruhun esas olarak temas edeceği bir alan vardır. Nihaî maksad o alana rapt olmaktır. Kur'an bu inceliğe sık sık dikkat çeker. Meselâ, yukarıda değinildiği gibi, namazın belli bedenî kuralları yanında, üzerinde titizlikle durulan bir ciheti daha vardır: **Huşu'**. Huşu', bir iç hadisesidir. Kalıbı, kıyafeti, tarifi yoktur; yaşanır. Kur'an'da buna benzer pek çok kelime bulunmaktadır. Tatahhur, tezkiye, ihsân, tezekki vs. Bunlar, eğer elimizdeki kitapların icrasıyla kalırsak, gereksiz laflar olmaya mahkûmdurlar. Allah'ın lüzumsuz laf etmesi muhal olduğuna göre, bu ifadeler nasıl meyvelendirilecektir? Bu noktada aleladelîği aşan ince bir terbiyenin gereği ortaya çıkar.³³

Çağdaş âlimlerden Zühaylî, "fıkıhta, "*diyaneten böyledir*" denilen hususları, tasavvuf inceler" demektedir.³⁴

Aktarılan bilgilerden şu neticeyi çıkarmak mümkündür: Mükelleflerin fiillerine terettüp eden hükümleri konu edinen fıkıh iki bölüme ayrılır: 1.Bu fiillerin zahirî yönlerine ait hükümleri konu edinen ve fıkıh denilince kastedilen; tasavvufçuların ise zahirî fıkıh dedikleri ilim, 2.Bu fiillerin içe, kalbe yansıyan yönlerini konu edinen ve tasavvufçuların batınî fıkıh dedikleri ilim.

Ancak şunu hemen ilave etmeliyiz: Batınî fıkıh dediğimiz ve tasavvufun bir bölümü olan ilim, sadece mükelleflerin fiillerine ait batınî ahkâmı konu edinmez. Bir de dışta yansıması olmayan, içe ait bazı hususları konu edinir. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, bedenî ve malî ibadetler belirtildiği ve bunlar üzerinde ısrarla durulduğu gibi, tamamen kalbî olan bu ibadetlere/hallere de işaret edilmiş, bunların da yerine getirilmesi emredilmiştir. Takva, ihlâs, tevekkül, sabır... ve şükürden ısrarla söz edilmesi de bunu gösterir. Dikkat edilirse bunlar, tamamen insanın iç dünyası, kalbi ile ilgili şeylerdir. Bu sebeple bunlara **kalbî/ruhî ibadetler** denilmektedir. Kalbî ibadetler İslam'ın ruhu ve asıl cevheridir. Kalbî ibadetler terk edilirse namaz, oruç, zekât, hac gibi ibadetler ne kadar titizlikle yapılırsa yapılsın, ruhsuz kalmaya mahkûmdurlar.³⁵

Batın İlmini Elde Etme Metodu

³².S.Havva, **Ruh Terbiyemiz**, 88.

³³. Y. N. Öztürk, **Tarih Boyunca Tasavvufî Düşünce**, 17.

³⁴. Zühaylî, , **İslam Fıkıhı Ansiklopedisi**, I, 22.

³⁵. Razî, **Mefatih**, XVIII, 82, XXVII, 23; S. S. Nedvî, **Asr-ı Saadet**, VI, 53; A.Yüce, **Razî'nin Tefsirinde Tasavvuf**, 122.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, batın ilimi, bir yönüyle, fıkıh ilmiyle aynı özellikleri taşımaktadır. Ayet ve hadislere dayanır ve bu iki kaynağın, fıkıh usûlüne benzer metotlarla, incelenmesi neticesinde bazı hükümler elde edilir. Ancak, bu ilimin tahsili bir yönüyle de, tasavvufun ilim elde etme metodunun uygulanmasıyla mümkündür. Çünkü insanın derûnî alanına hitap etmektedir. Zaten onu fıkıh değil de tasavvufa konu haline getiren de, bu özelliği olmalıdır.

Nitekim Gazalî, bu yola girişini şöyle anlatır: "Saymış olduğum ilim dallarını incelemeyi sona erdirince tüm gücümle tasavvuf yoluna yöneldim. Tasavvuf yolunun ancak ilim ve amelle tamamlanabileceğini biliyordum.... Benim için ilim amelden daha kolay olduğundan, işe tasavvuf ilimlerini öğrenmekle başladım."³⁶

Dolayısıyla tasavvufî bilgiler, Selefiler'de olduğu gibi, sadece kitap okumaya ve metin ezberlemeye dayanmadığı gibi, Kelamcılar'da görüldüğü şekliyle, aklî kıyasçılığa ve mantikî kaideciliğe de dayanmaz. Tasavvufî bilgiler, amel ve ibadete dayanan ve dince emredilen şeylerin uygulanması neticesinde ortaya çıkan tecrübî bilgilerdir. Nazarî değil, amelî ve tatbikî bir karaktere sahiptirler, tatmayan bilmez sözünün anlamı da bu olmalıdır.³⁷ Üstelik bu tadı güzel bilgiler sadece entellektüel nitelikte bilgiler değildir; dünyaya karşı mesafeli durma, kalp safiyeti, Allah aşkı yoluyla edinilirler.

Tasavvufî bilgi sadece medrese usûlü kitaplar vasıtasıyla öğrenilmez dedik. Buna ünlü tasavvuf şeyhleri tarafından kaleme alınan kitaplar da dâhildir. Çünkü onlar, içe dönük düşünme ve murakabeye yol açan kuvvetli birer itici faktörden başka bir şey değildir. Üstelik büyük sûfî şeyhleri tarafından yazılmış olan bu kitapları da sadece onları anlamaya ehil (yatkın ve hazırlıklı) olanlar anlayabilir.³⁸

Zahid Kevserî, bu konuya değinirken şunları söyler: "Olgunluklar ya ilmî ya da amelî olur. Sülûk ise her ikisinin teminini garantiler. Zira değer bakımından ilmin en şerefli ve kıymet bakımından en büyüğü takvanın verdiği marifet-i Rabbanî'dir ki, hadiste varid olduğu üzere, Mi'rac gecesinde Nebi'nin ifşa edip etmemede muhayyer bırakıldığı ilm-i velayet diye tabir olunur. Bu ise, nebi olmayanların yetişebilecekleri en son noktadır. Bu sadece mücerret fikrî çalışma, akıl ve zekâ ile değil, ancak sulûk ve sıhhatli bir mücahede ile mümkündür."³⁹

Bu ilim, dünya sevgisi ile bir arada elde edilememesinden ötürü de diğerlerinden farklıdır. Diğer ilimlerin tümü dünyaya bağlılığa rağmen elde edilebilirler. Hatta çokları için dünyalık kazanma bu ilimlerin tahsili için itici güç olmaktadır. Çünkü ilimle uğraşmak, geceleri sabahlamak, gurbet acısına katlanmak, yolculuk zahmetini çekmek vb. bir çok tekalife katlanmak gibi, nefse ağır gelen şeyler içerir. Nefis, makam ve

³⁶. Gazalî, **Münkiz**, 71.

³⁷.S. Uludağ, **İslam Düşüncesinin Yapısı**, 130.

³⁸.A. Mahmud, **Münkiz'in Şerhi**, 259; J. Chevalier, **Sûfîlik**, 5.

³⁹.M.Z. Kevserî, **Altun silsile**, 14.

mansıp sevgisi üzerine yaratılmıştır. Ancak böylelikle ilim tahsiline yönelebilmektedir. Tasavvuf ehlinin ilmi ise, nefsin rağmına, dünyanın aldatıcı güzelliklerinden kaçıp takva medresesinde okumakla elde edilir. Nitekim Yüce Allah, "**Allah'tan korkun, Allah size öğretiyor**" (Bakara, 2/286) buyurmaktadır.⁴⁰

⁴⁰.Yafi'i, **Neşru'l- Mehasin**, 217. Ayrıca bk. İbn Teymiye, **er-Risale fi İlmi'l- Batın ve'z- Zahir**, I, 238.